

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ
ЭЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ
ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ КАФЕДРАСЫ**

С. Баўатдинова

«Көркем текст анализи»

пәнинен өз бетинше жумыслары орынлаў бойынша

МЕТОДИКАЛЫҚ КӨРСЕТПЕ

(Филология факультети қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бакалавр тәлим
бағдары талабалары ушын)

Баўатдинова С.

Усынылып атырған методикалық көрсетпеде Көркем текст анализи пәни бойынша өз бетинше жұмыслары орынлаўдың мақсети, уазыйпалары, шөлкемлестириў формалары, қадағалаў хәм бахалаў кағыйдалары, өз бетинше жұмыстың темалары, жобасы, әдебиятлар, қадағалаў сораўлары, таяныш түсиниклери хәм өз бетинше жұмысларды орынлаў бойынша үлгилер берилген.

Методикалық көрсетпе филология факультети қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелигиниң II-III басқыш талабалары ушын арналған.

Методикалық жұмыс Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Илимий-методикалық Кеңеси тәрәпинен усынылған.

«__» _____ 2019 - жыл. № ____

Пиқир билдириўшилер:

1. Низаматдинов Ж. - Бердақ атындағы ҚМУ қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти. филология илимлериниң кандидаты.

2. Ешнияхова Э. - Әжинияз атындағы НМПИ Рус тили хәм әдебияты кафедрасы баслығы. филология илимлериниң кандидаты.

Сөз басы

Қарақалпақ тили хәм әдебияты бакалавриат бағдарының оқыў режесинде «Көркем текст анализи хәм көркем оқыў» пәни бойынша өз бетинше жумысларға 38 саат ажыратылған. Реже бойынша талаба өз бетинше жумысларды I басқыштың II семестринде орынлаўы тийис.

Талабаның бул өз бетинше жумыслары рейтинг нызамына сәйкес күнделик, аралық қадағалаў түрлеринде баҳаланып барылады хәм усылардан жеткиликли балл топлағаннан кейин ғана жуўмақлаўшы баҳалаўға жибериледи.

Бул, бириншиден, талабаның өз бетинше ислеўге деген жуўапкершилигин арттырса, екиншиден, өз бетинше жумыслардың лекциялық сабақлар хәм әмелий жумыслар менен тығыз байланыста алып барылатуғынын көрсетеди.

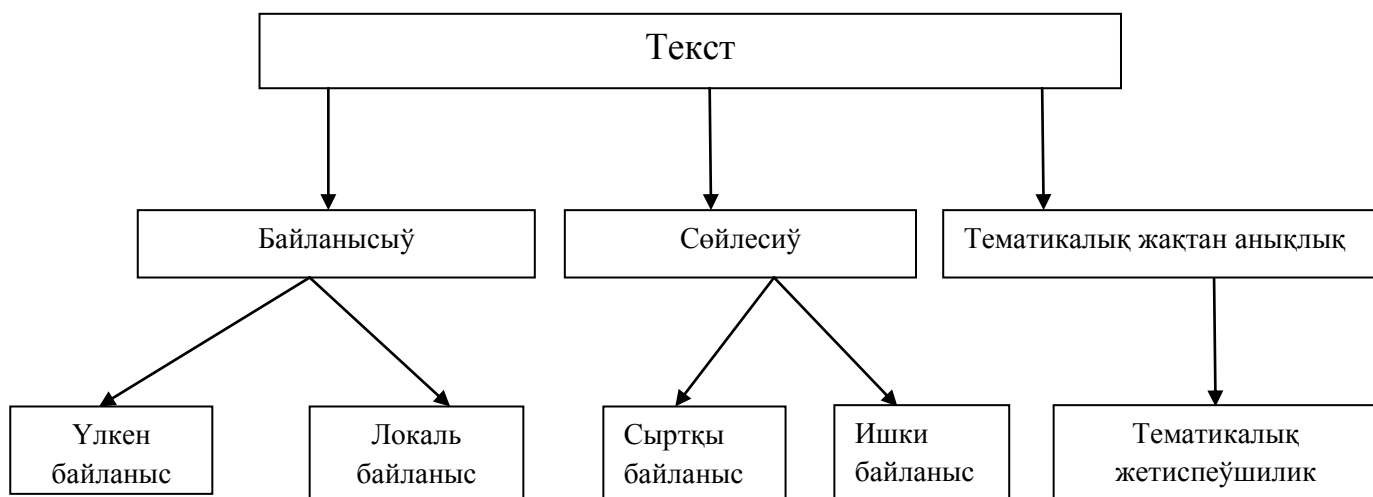
Өз бетинше жумыслар аудиториядан тыс ўақытларда алып барылады. Оның мақсети талабалардың лекция хәм әмелий жумыс пайытларында алған теориялық, әмелий ислер менен шуғылланыўға бағдарлайды. Усы бағдар олар ҳар бир тема бойынша көркем текст үстинде ислеўге, шығармаларды илимий теориялық хәм көркемлик жақтан таллаўға үйренеди.

Талаба өз бетинше жумыс ислегенде лекция. әмелий жумыс пайтында өтилген темалар үстинде жумыс алып барғаны менен, оларды қайталамаўы тийис, керисинше оларда сын көз-қараста қарап, өз бетинше пикирлеў уқышлылығы менен, жаңа мағлыўматлар менен байытыўы лазым.

Методикалық көрсетпе филология факультети қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелигиниң II-III басқыш талабалары ушын арналған.

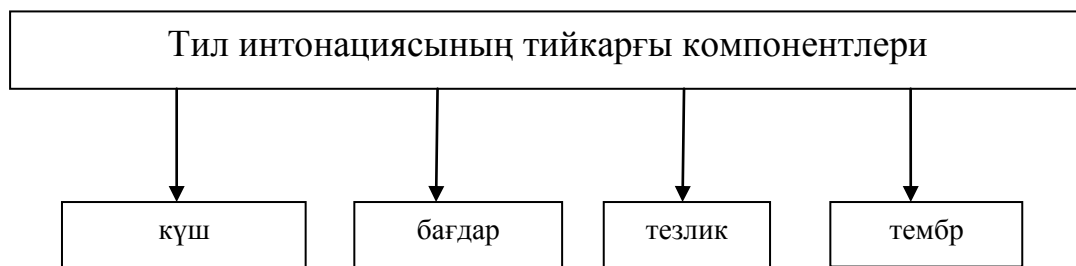
1-лекция
КӨРКЕМ ТЕКСТ ЭКСПРЕССИВ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ РЕСУРСЛАР
ДӘРЕЖЕСИ

Әдебиеттік текст-филологиялық анализ тийкарлары

Дискурс түсиниги	Әмелий көнликпе
<p>1) Терминнің лингвистикалық қолланылыуы киреди. Оны биринши болып америкалы лингвист З.Харрис «Дискурс-анализ» атлы мақаласында қолланылған.</p> <p>2). Термин дискурстың қолланылыуы француз струкуралистлерине тийисли. Дискурс-жазыушының тил стилин анықлайтуғын тил сыпатында түсиниледи.</p> <p>3) Немец социологи Хабермастың пикиринше дискурстың мақсети-критикалық додалау хәм көзқарасқа тийкарланыу коммуникацияның қатнасыушыларына қәрекетлениу тексти үйрететуғын тийкары көзқараслар: 1) Текст-бул автордың творчестволық ойларын иске асыруу, оның билимин хәм адам тууралы түсинигин, қоршап турған орталық хақындағы түсинигин жеткерип бериу тийкарында дүзиледи.</p>	<p>Жазыушының социаллық мазмунды ашып бериудеги сөз өнеринен өзінше усыллар;</p> <p>шығарманың композициялық жақтан биригиуінде автор сөзи, қахарманлардың ис-хәрекетети, сөзи, диалоглар, монологлар х.т.б.</p> <p>Жазыушы Т.Қайыпбергенонның «Көздің қарашығы» романы (1986).</p> <p>Дәуиримиздің ең актуал машқаласы есапланған экологиялық машқалаға яғный жер, су, адам, жәмийет, тәбият хәм қоршаған орталық, әдеп-икрамлылық мәселелери сәулелендирилген. Қахарманлардың диалогти арқалы роман уақыасын кескинлестиреди, уақыаны өсиреди, характерлердің ишки дүньясын ашып береди х.т.б .</p>

ФОНЕТИКАЛЫҚ ДӘРЕЖЕ

- 1) Күш – пәтте тилдің динамикасының билдирилиуі;
- 2) Бағдар – гәптиң сазлылығын хәм даўыс хәрекетиниң хәр түрли пәтте билдирилиуі;
- 3) Тезлик – сөздің ритмин хәм темпин айыратуғын , сестің узынлығында тоқтауында билдириледи;
- 4) Тембр – сестің қәсийетин билдиреди.

Интонацияның элементлери:	Әмелий көнликпе
<p>Пәт. Бизің тилимизде логикалық хәм эмоционаллық пәт бар, олар әдебий текстің мәнисин түсиниўге, кейпиятын услаўға, эмоционаллық колоритин түсиниўге жәрдем береди.</p> <p>Тире хәм паўза. Ол логикалық мәниси жағынан еки топар сөзди айырып турады. Паўза көпшилик ўақытта иркилис белгилери менен белгиленеди. Психологиялық паўза – тоқтауды күшейтиўде, фразаның мәнисин эмоционаллығын көрсетиўде үзиндиде болады. О лишки мәниси бойынша бай, актив, себеби оқыўшының ўақыяға, қаҳарманға ислеген ислерине мүнәсибетин билдирип турады.</p> <p>Интонацияның 3-элементи мелодика (сазлық) яғный даўыс хәрекетиниң жоқары пәске түсиўин билдирип турады.</p> <p>Интонация – пикирдің мәнисин дәретиўде ең әхмийетли усыл. Ол тәкирарланбас кубылыс.</p>	<p>Тәсирли оқыў – бул прозаны яки қосықты тәсирли оқыў, усы шығармаға тән болған интонацияны табыў;</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Бесик жырлары 2) Бет ашар жырлары 3) Балалар қосықлары 4) Толғаў жырлары 5) Жоқлаў жырлары 6) Мухаббат жырлары

2-лекция

Тема: Әдебий текст – филологиялық анализ тийкарлары

Жоба:

1. Текст ҳаққында түсиник
2. Тексттиң улыўма белгилери ҳәм өзгешелиги.
3. Хәзирги заман илим парадигмасында дискурса түсиник.
4. Текстти үйретиўдиң тийкарғы көз-қараслары.

Әдебиятлар:

1. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. Т. «Маънавият». 2006й.
2. Куранов Д., Мамажанов З., Шералиева М., Адабиётшунослик луғати. Т. «Академнашр». 2010 ж.
3. Белинский В.Т., Адабий орзулар. Т., Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
4. Султан И. Адабиёт назарияси. Т. «Ўқитувчи» 1986.
5. Қозақбай Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадий таҳлил асослари «Камалак». Тошкент. 2016.

XX әсирдиң екинши ярымында илимниң раўажланыўында: поэтикада, риторикада, стилистикада, герменевтикада, семиотикада, психоллингвистикада өзгеше филологиялық қағыйда пайда болды. Бул тексттиң лингвистикасы.

Текстти изертлеў қурамалы кубылыс. Өзиниң қурамалылығы ҳәм көп жобалылығы менен лингвистикада текстке хәзирге шекем белгили бир қағыйда берилмеген. Рус илимпазы Бахтинниң түсиндириўи бойынша: Текст қурамалы дүзилистен ибарат еки субъекттен: 1) дәретиўши (автор) ҳәм тийисли адам (адресат) тан турады. Яғный бир-биреў менен қатнасықта, адамның сөйлесиўи барысында қәлиплеседи. Текст-белгилер жыйындысы сыпатында пикирлерге тийисли, пикирдеги белгилер текстке де тийисли. Текст тематикалық байланысқан болып, мәниси бойынша биргеликли ҳәм пикири, мақсети бойынша пүтин тил әдебияты.

Әдебий тексттің барлық тил элементтері бір-бірі менен байланысқан хәм мәнісі бойынша бағынышлы. Соның үшін қурамалы элементтің бір пүтин сыпатында үйреніледі.

Тексттің өзгешеліктері хәм категориялары салыстырмалы түрде жақыннан баслап изертленбекте Тексттің белгілері грамматикалық категориялар менен байланыссы; оған интеграция, когезия, автосемантия, модаллық, проспекция, ретроспекция, континуумлар киреди. Тексттің тийкарғы қасиетлерінің бири – пүтинлік. Текст мәнісі бойынша пүтин. Оның пүтинлігі оқыўшының қабыл етиў түсиниги, оның мәнісі жағынан пүтин екенін шеше алады. Мысалы: И. Юсуповтың төртліктері:

Халықтың жүрегине барар соқпақты,
Тапқанлар силтеўиш белги қақпапты,
Машақатлар шегип, сол соқпақты мен
Таў, дуз қоймай еле излеп жүриппен.

Ислеменген басты қыйнап терлеме,
Атларға урмасын ешектің шаңы,
Алма түскен менен ақмақ геллеге
Ашыла бермейди, Ньютонның заңы.

Қосықтағы пүтин бірлік тек ғана оқыўшының қабыл етиў түсиниги, усы түсиник кең хәм терең болса, оның мазмунын хәр тәреплеме қабыллайды.

Байланысыў – тексттің ең әҳмийетли хәм оның пүтинлігін көрсететуғын қасиетлерінің бири. Тексттің байланысыўының еки түри бар.

1) Үлкен байланыс. Ол шығарманың аты, цитата, тексттің ишинде текте, стиль, тил формасында хәм т.б. жәрдемінде иске асады.

2) Локаль байланыс. Оған тексттеги хәр қыйлы бірліклер: Сес, сөз бөлектері, гәп х.т.б. жатады. Ағзалары - текст категориясы “издеги”

пүтинлик. Тексттің бундай қасиyeti майда бөлеклерге бөлинеди: гәп, жоқары фразалық бирикпе, үзинди, абзац, строфалар х. т.б.

Тексттеги бөлінген бириклер өзиниң ғәрезсизлиги менен ажыралады. Олардың көпшилиги өзиниң мәнисин текстсиз де жоғалтпайды.

1) (Үлкен байланысқа):

“Украинаның жолы жол болдымекен?

Жолында шоқ шеңгел гүл болдымекен?

Фронт жайда жүрген бизиң сәўер яр,

Бизлерди сағынып сарғайдымекен?...”

Текст ишиндеги текст “Бүлбүл уясы” И.Ю.

2) “Цитата”

“Ўа жолаўшы, уйқың қатты екен дым:

Жаслай жатып, қартайғанда ояндың.”

А. С. Пушкин.

И. Ю. “Пәлекли қоста түнеў”.

И. Ю. поэзиясы тили - фразеологизмлерге бай. Олар шайыр поэзиясында лирикалық қаҳарман образын жаратыў, портрет сызыў, характер, пейзаж жасаўда қолланылып, қаҳарманның минез-кулқын, психологиясын, кеўил-күйин, көз-қарасын түсиниклерин сыпатлап, эпитет, метафора, ирония, гипербола, литота х.т.б. сыяқлы сүүретлеў кураллары хызметинде жумсалады.

Мыс: Нама танымаған надан.

Бүлбүл сайраса да турмас.

“Шөлдиң ийисин алса турмас”

Той-лазымға ат шаптырған,

Ғарға тамыр туўысқанлық

“Туўысқанлық”

Өзи жас болса да бизиң Пақырбай

Тек өлип көрмеген еди-аў япырмай.

“Суў пери”

Келтирилген мысалларда шайыр шеберлиги, стили, тили эмоционал-экспрессив бояўлары менен «нама танымаған», «өлип көрмеген» фразеологизми жүдә айқын сәўлеленген.

Сөйлесиў – тексттиң категориясы. Бул шығарма қурылысының тийкарға компонентлери. Сыртқа сойлесиў – диалог текстке бир-биреў менен сөйлесиўде көринеди, шығарманың монологинде де сәўлелениўи мүмкин. Ишки сөйлесиў тексттиң бир-биреўи менен байланысында сәўлеленеди. (Көркем шығармалардан өз бетинше жұмыслар-мысаллар жыйнаў).

Тексттиң кескинлесиўи – (шийеленисиў ямаса конфликтке жақын) әдебий шығармалардағы текст оқыўшыны басынан баслап қызықтырыўи яки қызықтырыўын күшейтиўи мүмкин.

Тематикалық жақтан анықлық – бул да тексттиң категориясы, анық тема менен байланысқан лексикалық хәм фразеологиялық текст ишиндеги тығыз байланыс, парадигмалар. Мысалы: Оның «тийисли орынлар»дың полат сейфинде сақлаўлы турған дәптершесинде мынадай мағлыўматлар бар еди: “Аралбайлардың “Буйдалы” аўылының арқа жағындағы қалың торанғыл тоғайының арасындағы жер төледе реакционер-панисламист Сәлмен ийшан жасырынып жатыр. Тез арада тутып алып, катаң жазаға тартыўыңызды сора-наман”.

“Буннан он алты жыл бурын Иранға қашып көшип баратырған “Бексыйық” руўының бир топар уламаларына түслик аўқат берген коммунист, ферманың баслығы Балтабай Алла Сүгировқа шара қолланы-ўыңызды соранаман” - 168б.

(Н. Смамутов «Сизлерге айтып кетежақпан». Н. «Б.» 2017.)

Тематикалық жетиспеўшилиқ – текст аралық байланыстырыў жуўмағы, әдебий шығарманың мәниси басқа текстке тийкарланыўи. Мысалы: Қарақалпақ әдебиятында Ж. Аймурзаевтың “Бердақ” пьесасында Ерназар алакөз баслы қахарманға болып кеткен, Т. Халмуратовтың «Әскер жесири» повестинде ўақыялар турмыс ҳақыйқаты менен байланыспайды. Ө. Өтеўлиевтиң «Хаялдың қурысы» шығармасында баянланған ўақыя ҳеш бир

машқаланы шешпейди. Усындай типдеги шығармаларда парадигманың дискурс түсинигин анықлайық. Дискурс түсинигинің традициялық көриниси сөйлеуде, текстте, диалогта, стилде, тилде сәулеленеди. Лингвистикада дискурс термини үш түрге бөлинеди:

1) Терминнің лингвистикалық қолланылыұы киреди. Оны биринши болып америкалы лингвист З.Харрис өзинің “Дискурс-анализ” атлы статьясында қолланылады.

2) Екинши түри термин дискурстың қолланылыұы француз структуралистлерине тийисли. Дискурс жазыұшының стилин анықлайтуғын тил сыпатында түсиниледи.

3) Үшинши түри немец социологи Ю. Хабермастың пикири менен байланысly. Дискурстың мақсети – критикалық додалаұ хәм көз қарасқа тийкарланыұ коммуникацияның қатнасыұшыларына хәрекетлениұ. Бул үш көз қараста бир-бири менен байланысқан, бир-бирин толықтырып турады.

Текстти үйрететуғын тийкарғы көз-қараслар: 1) текст – бул автордың творчестволық ойларын иске асырыұ, оның билимин хәм адам туұралы түсинигин, қоршап турған орталық хаққындағы түсинигин жеткерип беріұ тийкарында дүзиледи. Мысалы: Ш. Айтматовтың «Ана жер ана» шығармасындағы Толғанайдың ең жоқары адамгершилик пазыйлети келини Әлийманды дурыс түсиниұи жазыұшының дәретиұшилик ойлары – оны иске асырыұдағы сүүретлемелери х.т.б. ямаса К. Каримовтың «Ағабий», «Уллы дашт бөрилери», «Зардушт» тарийхый романларын дәретиұдеги оның табыслары, тарийхты жақсы билиұи бүгинги күн ушын әхмийетли болған машқалаларға қатнасы, оқыұшыны терең тамырласқан 1)автор, 2)текст, 3)оқыұшы, 4) хақыйқатлық, 5) тил сыяқлы текст дүзилесине қарай жетелейди.

1) Автор оқыұшыға текст жаратады.

2) Автор ўақыя, факт, бастан кеширгенлерин, хақыйқатлықты текстте сәулелендиреди.

3) Автор тил системаларына кеуил бөледі хәм ондағы тилдің хәр қыйлы дәрежелерин өзиниң ойлағанына мас келетуғынын сайлап алады. Мысалы: 1) “Сиз мениң анама уқсайды екенсиз” 2) “Сары орайпек жамылған кейўаны” “ал келиншек”, “кейўаны”, “кемпир” қарақалпақ тилиндеги хаялларға қолланылған дәрежелер. Ямаса “жас жигит”, “жигит”, “жигит ағасы”, “ғарры” х.т.б.

4) Оқыўшы текстти оқып түсинип ондағы автордың творчестволық ойларын түсинип алады.

5) Оқыўшы авторлардың ойлаған картинасын көз алдына келтиреді.

Сүүретлер көргизбеси – 1) ал келиншек

2) кейўаны

3) кемпир

1) жас жигит

2) жигит

3) жигит ағасы

4) ғарры

3-лекция

Фонетикалық дәреже

Тема: Фонетикалық дәреже

Жоба:

1) Әдебий сес усылларының тәсирлиги

2) Рифма түрлери хәм қарақалпақ поэзиясындағы строф (қатарлар)

3) Тақмақ размери хәм шайырдың өзине тән өзгешелиги

4) Интонациялық тәриплеу мүмкиншилиги хәм тақмақтың поэтикалық

сазы

Әдебиетлар:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жерінде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеў қураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадиий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.
6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.
7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиет теориясын оқытыўда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.
8. Қ. Муратбаев , «Қосық қурылысы» Нөкис «Қарақалпақстан» 1977ж
9. Сыздықова Р. Көркем әдебиет тилин ізерттеў аспекттери // ҚазССРҒА «Хабаршысы» журналы 1990 ж

Поэзия өзиниң пайда болған дәўиринен баслап сазға сыңарлас, бейим болып келди. Олардың тәбиятында бир-бирине жақынлық, туўысқанлық бар. Поэзия қосық пенен жазылатуғын шығарма, демек оның тийкарғы элементлери – ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт саздың пайда болыўында да белгили орынды ийелейди. Қосық ырғағы менен сөздің ырғағы бирдей болмағаны менен олардың бири-екиншисине тәсир етери сөзсиз. Сондай-ақ қарақалпақ поэзиясы әсирлер даўамында синкритакалық бағдарда саз бенен (жыраўшылық, бақсышылық) бирге раўажланып келди. Шайырлар поэзиясы, аўызеки әдебиет үлгилери ҳәр қыйлы саз әспаблары менен атқарылды. Солай етип қарақалпақ әдебияты мысалында поэзия менен саздың синтези айқын сезиледи. Поэзия менен сазды адамлар тәбият пенен, оның

қубылыстары менен байланыстырыў хәттеки тәбият қубылыстарын басқарыў ушын да пайдаланған. Айтайық, бийдай ямаса басқа да дәнли егинлерди орып қырман алатуғын ўақтында «Айдар, айдар» қосығын айтқан болса, күнди жаўдырмаў ушын «Жаўма күним жаўма» қосықларын айтқан. «Едиге» дәстанын «нар ийдирген» намасы хәққинда жырласа жаўын жаўады.

Булардың барлығы поэзия менен саздың сыйқырлы күшке ийе екенлигин аңлатыў менен бирге, олар инсанның тек руўхый өмири ушын ғана емес, материаллық дүньясы ушын да үлкен әхмийетке ийе екенлигин билдиреди.

Поэзия тилдің ең үлкен уйымластырыўшы формасы хәр тәрәплеме зәрүр яғный мәниси жағынан сөздің тереңлиги ритм хәм сестинң музыкалық сазы. Лирика сондай тәсиршең ол оқыўшыда айрықша эмоционаллық хәм психологиялық сестинң қабыл етиў уқыплығына ийе. Хәзирги заман филологлары әдебий сөздің фонетикалық уйымластырыўшысы анық хәм түсиникли болыў керек деп есаплайды. Ол оқыўшының дыққатын шетке аўдармаў, көринисти қабыл етиўге кесент бермеў керек. Поэзия прозадан өзиниң сазлылығы хәм эстетикалық сеслердің үйлесиўи менен ажыралып турады. Тақмақ сестинде үлкен рольди фонетика, яғный әдебий тилдің сес бирликлери атқарады. Адам сөйлескенде көбирек мәнисине қарап қабыл етеди, ал оның сестине емес. Тақмақта сес хәм мәни тәрәплери бир-бири менен басқаша яғный мәниси жағынан сес тәрәпи әхмийетлирек. Рифма- бул тақмақтың айрықша усылы. болып ол тек сөзден сөзге ғана емес ал пикирден-пикирге қарап алып барады. Рифма тек ғана тақмақтың әхмийетли сөз жолына дыққатты аўдарады яғный рифма тақмақта ең әхмийетли сөзди айырыўға жәрдем береди. Бул рифманың мәнили хызмети. Буннан басқа рифма композицияның ең әхмийетли түри (бөлеги). Ол қатарларды бир-бири менен байланыстырады, жалғастырады пүтинлигин тәмийинлейди. Рифма көбирек аўызеки халық дәрәтпелерине тийисли. Қарақалпақ поэзиясында тақмақ бирикпелери жыйнағы - пәт силлабикалық системаға қурылады. Аўызеки сөздің тәсирлиги интонацияда яғный ең үлкен сөз формасында

болады. Ол сөз фонетикасын уйымластырады, оның гәпке бөлиниўин тәмийинлейди арасындағы мазмунды бириктирип турады. Айтылған гәпке кандайда бир хабар, буйрық, сораў айтыўшының ишки сезимлерин, бастан кеширгенлерин, жағдайын билдиреди. Интонация сеслердиң аўызеки бирге хәрекет етиўиниң жыйындысы яғный пикирлердиң мәнисин хәм мақсетин анықлап береди. Тил интонациясының тийкарғы компонентлери төмендегише:

- 1) Күш - пәтте тилдиң динамикасын билдиретуғын;
- 2) Бағдар - гәптиң сазлылығын хәм даўыс хәрекетиниң хәр түрли пәтте билдирилиўи;
- 3) Тезлик - сөздиң ритмин хәм темпин айыратуғын хәм сестинң узынлығында, тоқтаўында билдириледи;
- 4) Тембр - сестинң қәсийетин билдиретуғын;

Интонациялық элементлери: - пәт. Бизиң тилимизде логикалық хәм эмоционаллық пәт бар, олар әдебий тексттиң мәнисин түсиниўге, кейпиятын ушлаўға, эмоционаллық колоритин түсиниўге жәрдем береди.— Тире хәм пауза. Ол логикалық мәниси жағынан еки топар сөзди айырып турады. Пауза көпшилиқ ўақытта иркилис белгилери менен белгиленеди. Ноқат яки гәптиң арасындағы иркилисти билдиреди, биргелкили ағзаларын айырып турады.

Психологиялық пауза - тоқтаўды күшейтиўде, фразаның мәнисин эмоционаллық көрсетиўде, үзинди де болады. Ол ишки мәниси бойынша бай, актив себеби оқыўшының ўақияға, қахарманға ислеген ислерине мүнәсибетин билдирип турады. Интонацияның 3-ши элементи – методика (сазлық) яғный даўыс хәрекетиниң жоқары хәм пәске түсиўин билдирип турады.

Интонация – пикирдиң мәнисин дәретиўде ең әхмийетли усыл. Ол тәкирарланбас қубылыс, интонациясыз бирде-бир шығарма жоқ.

Тәсирли оқыў – бул прозаны яки қосықты тәсирли оқыў, усы шығармаға тән болған интонацияны табыў.

Мысалы: 1) Бесик жырының

- 2) Бет ашар жырларының
- 3) Тарихый толғаулардың
- 4) Жоқлау қосықтарының интонациясы х.т.б.

Әбедий шығарманың қайтарылмайтуғын колорит дүзиінде фонетикалық усыл әхмийетли хызмет атқарады.

Тапсырмалар: Көркемлеп оқыу – прозалық шығармалар, қосықлардан ядқа мысаллар тауып оқыу.

4-лекция

Тема: Лексика - семантикалық дәреже

Жоба:

1. Әдебий дискурата, синоним, антоним, диалект сөзлер аўызеки сөйлеу тилинің қолланылыуы
2. Поэтикалық контексте гөнерген сөзлердің стилистикалық ұазыйпасы.
3. Автордың пикирлерин жеткерип беріуде басқа тилден кирген сөзлердің хызмети.
4. Поэтикалық тилде фразеологизмнің орны.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жеринде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеу қураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дөстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.

6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтин стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.

7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиат теориясын оқытыуда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Тилдің образлы сүўретлениўинде лексика орайлық орынды ийелейди. Соның ушын сөз тилдің ең әхмийетли бирлиги болып есапланады. Образлылық көркем әдебиат тилине тән улыўма өзгешелик болса, поэзияда ол елде күшлирек көринеди. Яғный поэзияның өзин тынып турған образлылық сыпатында бахаласақ оның тәбиятының нәзик болып, ықшам қатарларда айтылған ой-пикирлердің образлылығы менен байланыслы. Поэзия өзине тән ызыамлылықлар (рифма, ритм, интонация х.т.б.) менен бирге тилдің көркемлеў имканиятларын көрсетеди. Ол образлылық пенен безелген сөз өнери болса, тил (сөз) – усы өнердің тийкарғы қуралы болады. Көркем әдебиат стили басқа стильлерден өзгеше эстетикалық хызмет атқарыўы, образлылық сыпаты, эмоционал-экспрессивлик сапасы, тилден кең пайдаланыўы, миллий тилдің барлық тәрәпинен қамтып алыўы, тил куралларының айрықша хызметте жумсалыўы менен ажыралып турады. Көркем шығарма тилинде өз-ара мәнилес сөзлер синонимлер үлкен әхмийетке ийе. Синонимлер лексикалық қурал сыпатында шығарма тилинің айқын, тәсиршен, көркем болыўына хызмет етеди.

Мысалы:

Өксип кушақлап сол өли дилбарды

Әрманлы көк толқын кушаққа алды

Улы дер: “Өрт шалған өзегим менен,

Қаламан бул жансыз нәзелим менен.”

И. Ю. “Пасейдонның гәзеби”

Шайыр олар арасындағы күтә нәзик мәнилеслерин айрықша зейинлилик пенен дәл таўып, айтылажақ ой-пикирге сәйкес ең зәрүрлисин дурыс таңлап қолланған. “Өли хәм жансыз” синонимлери контекстлик қатарға биригип эмоционал-экспрессивли пайдаланылған. Көркем шығарма

тилинде антонимлер сүүретлеп атырған объекттеги белгилердиң қарама-карсы қойылыуы менен ой-пикирге жүдә айқын хәм өткир түс береді:

Мысалы:

Я анаў қишкене ғана адамның
Түсииндиңбе үлкен жүрегін, жанын?

И. Ю. (“Актрисаның ығбалы”

Диалектизмлер көркем дәретпе тилинде жергиликли колоритти айқын сәўлелендириў, аўызеки сөйлеўдиң байлығын хәр қыйлылығын тәмийинлеў, персонаждың сөйлеў сыпатламасын хәм сол арқалы оның жасаў орнын көрсетиў мақсетинде персонаж тилинде, сондай-ақ белгили бир аймақта жасаўшы халықтың турмысын, күн көрисин, психологиялық, үрп-әдет хәм сөйлеў тили өзгешеликлерин көркем сүүретлеў характер, портрет, пейзаж дәретиў х.т.б. сыяқлы мақсетлерде, улыўма образлылық дәретиў ушын автор сөзинде қолланылып әҳмийетли сүүретлеў қуралы болады.

Мыс: 1) Кеўил деген жаман зат

Таў болсам деп турады
Нәхәнликте хәммеден,
Ғаў болсам деп турады.

И. Ю. “Санат”

2) “Майса шөп көмкерген кең дала

Көк жийекке жеткенше түкли гилемдей төселип атыр” - 229 б.
(К.Смамутов “Сизлерге айтып кетежақпан”. Н. “Б.”. 2017)

3) “Гүрленнен келип, Ниязымбет бағман егип берип кеткен бейишке уғрас бағды нықпырт етип шаўып таслады” - 172 б. Сонда.

Дәретиўшилер сөзлерди дәўир руўхына сай таңлайды, оларға поэтикалық мәни береді.

Аўызеки сөйлеў тилине тән бирликлер мәнилеринің байлығы, астарлылығы менен ажыралып турады. Мәнилери өткир, айқын ықшам болыуы менен сыпатланатуғын бундай сөзлер көркем шығармаларда өнимли қолланылады. Әдебий шығарма қахарманларының, персонажларының

қарым-қатнасын сыпатлауда, олардың диалогтарында жийи ушырасады: Мыс: Сонда Қунназар ақсақал: “Сизиң де, мынаў отырған Мәдиярдың да, анаў мурты жана тап берген бизиң Айназаржанның да сақал-шашы күнге ағарады, себеби ғошшым-аў, ай, жыл өмир дегенлериң күнлерден турады, тозбайтуғын зат барма, күн дегенниң ўақыт, ўақыттың алдында сизиң менен биз тўе Мысыр шәхәрлериндеги әлмисақта өткен пирғаўымларың да әззилик қылған” 27-бет. (Ш. Сейтов. “Халқабат”. Н. “Қ-н” 1989.)

Ш. Сейтов романларында қахаманлардың сөйлеў тили көркем образ жасаў менен тығыз байланыста ашылады. Жазыўшы өзи сўўретлеп атырған дәўир қахарманларының сөйлеў минезлемесин бериўде аўызеки тил лексикасы менен жаргон сөзлерден, табу хәм эвфемизмлерден, варваризмлерден көп пайдаланады. Бунда ашшы хақыйқатлық, өткир тил менен қахарман ойлары өзиниң тили аўызеки сөйлеў тили менен бериледи. Бундай бирликлер қахарманның сөйлеў тилиниң сыпатламасын жаратыў оның характерин ашып бериў х.т.б. мақсетлерде сөз шеберлери тәрәпинен пайдалана береди. Көркем шығарманың тили аўызеки сөйлеў тилине тән бирликлерсиз толық хәм бир пүтин болмаўы мүмкин. Сөйлеў тили лексикасына киретуғын лексикалық бирликлер стиллик жақтан, мәнилик тәсирлиги жағынан айрылып турады. Сонлықтан көркем сөз шеберлери оларды сўўретлеў куралы ретинде шығармаға тәбийғыйлық, анықлылық, көркемлик бериў ушын жийи қолланылады.

5 - лекция

Тема: Сөз дәреуінің дәрежесі

Жоба:

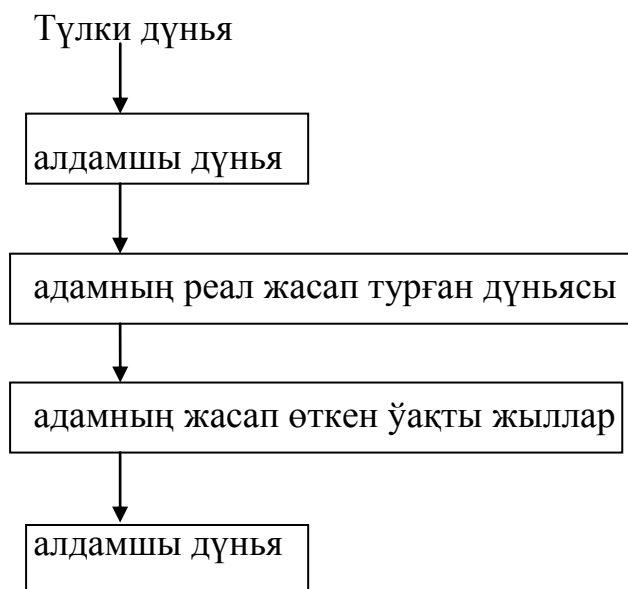
1. Сөз бөлегінің семантикалық қабылланыуы
2. Сөз бөлегінің қайталаныуы
3. Сөздің стилистикалық суффикслер менен қолланылыуы
4. Сөз дәреуінің окказациясы

Пайдаланылған әдебиетлар:

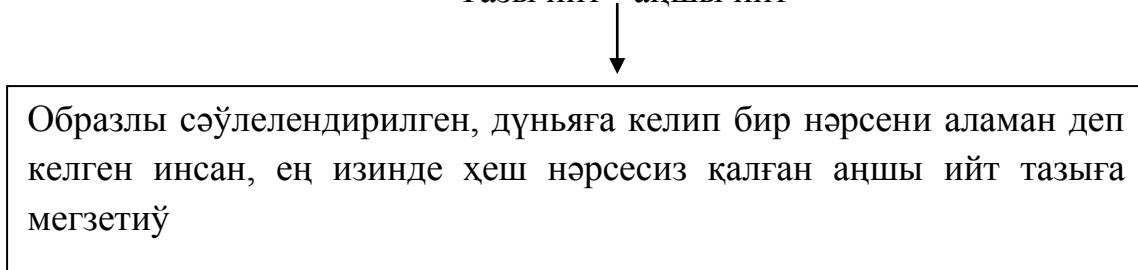
1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жерінде. Әмиүдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеу кураллары. Әмиүдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Муҳайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.
6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.
7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиет теориясын оқытыуда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Қарақалпақ тилинің сөз дәретпеси өзинің байлығы хәм хәр түрлилиги менен ажыралып турады. Лингвистлердің есаплауы бойынша қарақалпақ тилинің 90% сөзи көркем дәретіушилик пенен сөзлерге хәр түрли мәнислер берип турады. Мысалы:

1. Жулдызлар биримлеп түңлик жаўылып
Түн гезеги келер, таңға аўысып
2. Омирдің көби кетип, азы қалды (70-80)
Түлки дүнья зып берди, тазы қалды

Тазы ийт - аңшы ийт

Тилдиң сөз дөрелиў, жасалыў сыры соннанг ибарат, ол өзиниң стилистикалық ийкемлилиги менен ажыралып турады. Суффикслердиң тиркелиўинде қандай да бир сөз дөрөўиниң вариантында стилистикалық беккемлеў келип шығады. Семантизация мәнисин көрсетиў, тилдиң бөлегиниң мәниси. Бул усылды пайдаланып, шайыр ҳәм жазыўшылар сөздиң лексикалық мәнисине қаратады.

(Мысаллар жыйнаў әмелиятқа тапсырылады)

Сөз творчествосы - бул шайыр ҳәм жазыўшылардың ең сүйип қолланылатуғын әдебий ҳәм жазыўшылардың ең сүйип қолланылатуғын әдебий усылы. Олар арасында конкрет ўақыя ушын атайлап таза сөзлер жаратады. Бул сөзлерди – окказионализм деп атайды. Окказионализм – улыўма халық тилине кирмейди, бирақ тәсирлилик усылы болып есапланады. Окказионализм – латын сөзинен алынып, ол тосаттан, ойламаған жерде дегенди билдиреди. Поэтикалық тилде оның жәрдемінде образ жаратылады. («ақ алтын», «қара алтын», «сары алтын», «алтын қоллар», «шебер қоллар»

х.т.б. Әжинияз шайыр дөретиўшилигинде XIX әсир XX әсирде И. Ю., Ш.С., Б.Т., С.И. х.т.б).

Сары алтын – сары атызлар

Толқыр гүздиң самалынан

Айы-күни жақынласқан

Жас келинге усайды гүз

И. Ю. «Сағалаяқ»

(Мысаллар жыйнаў тапсырылады).

«Алға бас, алға, алға!» - деп

Артымызға қайырды

«Ақ алтын бер елге!» деп

Теңизимизден айырды

«Беглигинди бузба сен»

Хийле менен сумлық екеўи егиз,

Төртти төртке қоссақ шығармас сегиз } тек сәйкеслик

«Пайғамбар жасындағы адамға » - 63 символ, 60 жастан өткен, жасы үлкейген мәнилерин берген.

Базда жалынғанбыз чайханаларда,

«Хай, чай тасып жүрген үке, қарағым!»

Чайыңды бере бер атаханларға

Қуй бизге бир уртлам ышқы шарабын

1.Георгин хәм каннлар доланып бағып,

Панбарқыт ақшамлар жулдызын жағып.

«Шайдания» И.Ю.

2. Сансыз жулдыз, жалғыз айға,

Мақпал түнде қарайман мен.

«Қус жолына» И.Ю.

3. Жейран жүрис, жилұа наз бенен,

Салланысып шығар сулыұлар,

Ийне кирпиқ, шахла көз бенен,

Еркеклердиң жүрегин уўлар

«Шайырлар хәм сулыұлар» И.Ю.

4. Жатыр меслер көпирип,

Бир ишимлик өзи қатқан.

«Тумарис» И.Ю

«Панбарқыт ақшам», «мақпал түн» жеке авторлық сөз творчествосы.

Хәзирги поэзиямыздағы жаңа сүүретлеўлер, метафораласқан поэтикалық стильге тән жеке метафоралық мәнилер болып табылады. «Жейран жүрис», «ийне кирпиқ»- портрет жасаўда шайыр атлықлардың бундай функционаллық хызметинен шебер пайдаланған. Көп жазыўшы хәм шайырлардың шығармаларында грамматикалық усыллардың тәсирли түрде қолланылғанын ушыратыўға болады. морфология тил бөлеклери системасы менен байланысады хәм хәр қайсысының өзине тән орны бар.

Илимпазларды бурыннан қызықтырып киятырған сораў қайсы тил бөлеги әдебий шығармаларда көп ушырасады? Мәселен Әжиниязда, Бердақта, Т.Қайыпбергеновта, И.Ю.Суповта 500 сөзде неше фейил, неше атлық, неше келбетлик ҳ.т.б. қолланылған. Булай етип анализлеў еле қарақалпақ әдебиятында жоқ есабы. Шет ел әдебиятларында қосықларды фейил сөзлерсиз дөретиў усылы бар. Текстте фейилдиң жоқлығы авторға өмирдиң қызығын тәриплеп жеткерип бериўде хеш қандай кесент бермейди. Қосықларда тек ғана атлықларды ушыратыўға болатуғын қосықлар да бар. Орыс әдебиятында А.Ящин усы усылды қолланылған.

Әлбетте, фейил ис-хәрекетти жеткерип бериўде пайдаланылады. Сондай-ақ қоршап турған орталықтың үзилмейтуғын хәрекетин хәм де адамның руўхый өмирин жеткерип береді. Сөз ушын дәл фейил табыў бул гәпке хәрекет бериўден ибарат. Фейилдиң шығармада тез-тез қолланылыўы ис-хәрекеттиң тез өзгериўине, гүрриңге өзгешелик береді.

Санлықтың қолланылыуы текстте орны шекленген. Халық тилинде 7 санлығына көп орын берилген. 7 саны библиялық мазмунға ийе.3 қудайдың минези, минсизи хәм 4 дүнья жыйнақлылығы,7 саны бул қудай менен адамның қосылыу символы яғный қудай менен адамның сөйлесийи хәм оның жасалыуы.

Санлық әдебий тилде еки хызметти атқарады.Мағлыұмат бериуши хәм экс-прессивлик. Жоқарыда айтып өткенимиздей халық аўызеки творчествосында да санлықлар - символлар. 3,7,40,33,99,100 х.т.б.

Қубылмас хеш айқулақтың - радуга

Жети реңли дөңгелеги - санақ сан

Алмасық. Өзиниң тәрийплеу байлығы менен биринши орында туратуғын бул - өзлик алмасық. Автордың баянламасы өзлик алмасықтан басланады.Әдебий текстте өзлик хәм тартым алмасығының қолланылыуы тилге өзгеше мәни яғный айралық, албыраушылық, кеуил ашықлық сыяқлы образлы сөйлеуге үлес қосады. Алмасық әдебий тилде гүрриңлесийише, сөйлесийише алмасықтың 2-бети бирлик хәм көплик санда қолланылады.

Гүл мәусими өтер бәхәри - жазы,

Биймезгил урмағай қазан - аязы,

Ашық Аяз сен деп питкен баязын

Бийдәрт жанлар, алшак дилер аңламас.

«Гүллер аңламас» И.Ю.

Аўызеки сөйлеу тили бирликлери оқыушыда тәсирлениуди тез пайда етеди, ол халық тилине жақын, түсиникли болғанлықтан оқыушы аңсат хәм тез қабыл етип алады. Мысалы:

1. Шалбар кийсең тар балақ

Тартып шешиндирейин

«Ұәсият» И.Ю.

2.Унатарман олпы-солпы жағыңды

«Сәўбетли ақшам» И.Ю.

- Доктор, мениң жүрегимниң аритмиясы дым жийилесип кетти.

- Неғылады? 114-бет «Сөзиңде тур» М.Нызанов.

Өзлестирме сөзлердің қолланылуы

Көркем шығармада өзлестирме сөзлер менен басқа тиллерден кирген сөзлер рети менен қолланылады.

Латманат мениң қудайым,

Хеш бир дэkki көрмеген

Анасы неке билмеген

Исламға шекемги араблардың ата-бабаларының сыйынатуғын Әл-лата хэм Әл-маната атлы қудайларының аты. Дэстанда баска диндегилердің қудайы мәнисинде қолланылған.

1. Латманат деп жылады,

2. Латманат деп зар жылап х.т. басқа қарақалпақ халық дәстанларында ғайры диндегилерди услай атаў көп ушырасады.

3. Атшабары хэм Көкаман дегендей

Өзленриндей жәхил сыншылары да

«Пәлекли қоста түнеў» И.Ю.

Жәхил-ақмақ, ақылсыз, надан (О.Бекбаўлов., Қ.Мамбетназаров «Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги» Н., Билим 1992.37-б)

Әдебий текстте көмекши сөзлердің орны да бөлек. Затлар, ўақыялар әдебий текстте бир-бири менен байланысқан, ажыратып болмайды. Тийкарғы бундай байланыс- дәнекерлер тексттеги үзиндилерди уйқастырады. Дәнекерлер- классикалық усыл, текстте логикалық хэр тәреплеме байланыс- лы. Олардың роли әдебий образ бериўде айрықша стилистикалық сүўрет- леўде тийкарғы усыл болады.

6-лекция

Тема: Синтаксислик дәреже

Пайдаланылған әдебиетлер:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жерінде. Әмиүдәрья. 2009. №1. 136-140-б.

2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеу қураллары. Әмиүдәрья. 2011. №5. 84-88-б.

3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.

4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.

5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.

6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтин стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.

7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиет теориясын оқытыўда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Синтаксистин мәниси соннан ибарат шайыр хәм жазыўшылар бир сөзден бир неше мәртебе пайдаланыў мүмкин, бирақ олардың жайласыўы уйқаспаўы мүмкин.

Жай гәп өзиниң мәниси бойынша көп вариантлар бериўи хәм түрли мәнис берип турыўын корейик:

- 1) Маған нан бер – өтиниш, жалынышлы
- 2) Бер маған нан – буйрық, хөктем
- 3) Маған бер нан – әпиўайы, исенимсиз
- 4) Нан маған бер – албыраўшылық
- 5) Нан бер маған– анық, келисимли

5 алгебралық орын алмасыўына ийе. Хәр түрли образда оқыў мүмкин. Әдебий тексттин авторы өзтиниң ойлап тапқан идеялы эстетикалық

ойларының, соның менен бирге әдебий тәжірийбесинен пайдаланған ҳалда бир вариантын таңлап алады. (Бердақтың «Маған бер» х.т.б көркем шығармалардан мысаллар ізлеу тапсырылады).

Шығарманың дөрелиу мақсети, қоршап турған орталықты сүүретлеу характери, өзине тән авторлық көзқараслар тексттиң авторлық тил бирикпелериниң хәм шығарманың тил структурасын шөлкемлестириушиси. Текстти анализ еткен уақытта номинатив гәплерге де кеуил аудару керек. Буларда тәбийий синтетикалық үлкен тәрийплеу илажлары бар. Затларды өз аты менен ата, сүүретшилер тәбият көринислерин сүүретлейди, шайыр, жазушылар сөз бенен қахарманның жағдайын сүүретлейди. Мысалы:

- 1) Сулыу такаббырлық пенен масайрады (көринислер психологиялық бет жүзди көрсетиу)
- 2) Сулыу уялғанынан жүзи қызарды.
- 3) Сулыу бирден қорқып кетти.
- 4) Сулыу бирден албырап қалды.
- 5) Сулыу күтилмеген уақыяға таң қалды.

Фотографиядағыдай бир заматта мөрлеп таслайды. Номинативлик гәплер жеке күнделик дәптер, дневник жазған уақтың, күнин, хәптелик күнин жазғанда пайдаланылады.

Әдебий текст шығармаларында курамалы гәплерде көплеп ушырасады. Жазушы буның менен өзиниң алдына творчестволық тапсырма қояды. Персонаждың хәр тәреплеме рауажланыуын хәм болған уақыяны кең түрде сүүретлейди.

7-лекция

Тема: Графика- орфографиялық дәреже

Жоба:

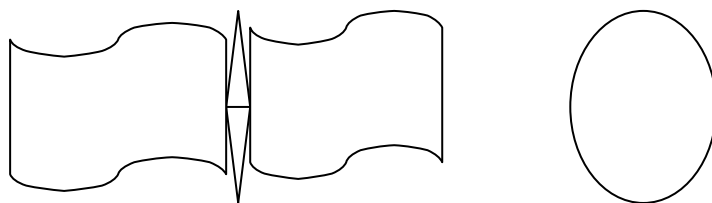
- 1) Графикалық усыл жәрдемінде көриў қәбилетин қурыў.
- 2) Әдебий тилдиң орфографиясы
- 3) Иркилис белгилериниң стилистикалық мүмкиншилиги

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздиң бириккен жеринде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеў қураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадиий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. Н. «Билим» - 1992.
6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтин стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.
7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебият теориясын оқытыўда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Әдетте биз текстти оқып көриў қәбилетимиз бенен қабыл етемиз. Оның ушын текстке графикалық беზეў әҳмийетли. Поэтикалық пикир бул тек ғана сөз хәм даўыс емес, ал орфография менен графикада болып есапланады. Хат (оның жазылыў хәриплери, қатардың жайласыўы, иркилис белгилер, сөзлердиң жайласыўы ҳ.т.б.) сүўретлеў системасының усылына киреди хәм оқыўшыға күшлирек тәсир жасаў ушын сөз художнигине жәрдем береді. (Тапсырма: Анама хат, достыма хат, сүйгениме хат, сырлы хат, устазға хат, туўысқанға хат, қоңсыға хат ҳ.т.б. Әмелий сабақта оқып береді- өзбетинше жұмыслар).

Графикалық белгилерди пайдаланыуда тилде лингвистикалық 3 бөлім жууап береді: графика, орфография, пунктуация. Қарақалпақ графикасы (кирилл) хәзирги ўақытта әдебий шығармада тексттиң образлығын күшейтиў ушын хәр түрли мүмкиншиликке ийе хәм мүмкиншиликлер кеңейип бара береді. Хәзирги заман типографиясының раўажланыўы сөз тәрийплеўшилердиң де жана усылларды излеп атырғанлығын көрсетеди. Хәзирги ўақытта 1-текстти фигуралық тәртипке қойыў, 2-шрифти өзгертиў, 3-сөздин графикалық усылын қолланыў, 4-текстти өзгеше усылларда санлық хәм санларда белгилеў. Бурыннан шайырлар белгили бир фигураға ийе болған қосықлар дәреткен. Әйемги грек шайыры Симмий Родосский усындай қосықтың ең биринши авторы. Оның қосықлары қанат, мәйек фигураларында дәреген.

XX әсирдиң басында көплеген еллердиң шайырлары өзлериниң фигуралық шығармаларын түсиндирип береді. Франция шайыры Гийом Аполлинер өзиниң тексттинде өзгеше термин «каллиграмма» ны пайдаланған.

«Каллиграмма» грек тилинен алынған болып сулыў жазыў дегенди билдиреди. Оқыўшы бир қарағаннан қосықтың мәнисин уғып алыўы керек.

Мысалы: М.Юсуп «Она мени нега...»

- Она мени нега туғдинг?
- Юртинг учун.
- Она мени нега туғдинг?
- Бахтинг учун.
- Она мени нега туғдинг?
- Зорикқандан

Қосықтың қандай фигурасы бар? Әдебиетте фигуралық қосықтар да бар. Фигуралық қосықтар - бұл қосық қатарлары өзгеше тәрізде жайласқан. Қосықта текст қандайда бір фигураны көрсетеді. Жұлдызлар, крест, жүрек, ваза, үшмүйешликтің пирамидасы. Поэтикалық тилдің графикалық ұсыларын айта отырып «текше» ұсылын мысал етсек- бұл автордың мақсетін, ой-пикирін анық көрсетеді.

Поэтикалық шығарманың және бир түри «акростих» грек тилинен алынған қосық қатардың бас хәриплери атаманы, бир сөзди ямаса фразаны билдиреди.

8-лекция

Тексттің семантикалық кеңіслиги

Жоба:

- 1) Илим системасының парадигмасында когнитивлік лингвистика
- 2) Лингвистикада «концепт» түсиниги
- 3) Дүньяның концептуаллық көриниси
- 4) Тексттің концептуаллық анализи

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жеринде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеў қураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дэстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.
6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.

7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиет теориясын оқытыуда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Ең бір актуал машқалалардың бири, хәзирги лингвистикалық изертлеуде бул автор дүньяны сүүретлеу машқаласың әдебий тексттиң призмасы арқалы иске асырыу болып табылады. Когнитивлик лингвистика тилди билимниң улыума механизми деп қарайды. «Когнитивлик лингвистикасы»-бул бағыт, орталықта тек ғана тил сондай когнитив механизм, сондай инструмент болып, белгилердиң системасы презентацияда үлкен әхмийетке ийе мағлыұматларды қәлиплестиреди.

Хәзирги заман парадигмасында «концепт» термини үлкен додалауға ийе. Когнитивлик лингвистикалық позициясы бойынша оның мәниси хәм колланылыуы тил машқалаларын шешиуде жетерли дәрежеде дәлилленген.

«Концепт» түсиник сөзиниң синоними. «Дүньяның тил картинасы» түсиниги бир нешше терминологиялық атаққа ийе. «Тил хәм мәдениет» – «Сөйлеу мәдениеті», «Мәдениет таныу» җ.т.б.

Дүньяның концептуаллығы әдебий текстте бир жағынан дүньяның жаратылысының заңларын, ал екинши жағынан жеке яғный әжайып қыялай идеяларды сәулелендиреди. Хәр тәреплеме билетуғын хәм жеке автор билиминиң уйқасыуы әдебий текстте хәр қыйлы болыуы мүмкин. Мәселен: К.Каримовтың «Зардушт» романын алып қарайық. Әпсанауий пайғамбардың «Зардушт» сары түйели жигиттиң өтмиши бүгинги заман уақыялары менен параллель сүүретленеди. 36 бөлимнен ибарат хәр бир бап тематикаларға ажыратылған. Тема тийкарында тийкарғы идеяларды сәулелендирген.

1-бөлим: Тууылыу деп әпсанауий ғайры тәбийий Магуптаның тууылыуы ҳаққында сөз барады. Зардушттың қәлиплесиуи «Авесто» дағы Ахриман хәм Ахурамазда қудайлары ҳаққындағы әпсаналардан пайдаланыуы хәм олардың бүгинги өмир, турмыс пенен байланыслы, әйемги ескерткишлердиң тилсими барлығы жазыушы фантазиясы менен шебер сүүретленеди. Романның мифологиялық усыл хәм реалистлик сүүретлеу усылы арқалы жазылыуы утымлы шыққан. Бизди қоршап турған

дүнья, тәбият орталығындағы инсан хәм оның тәбият, жан затлар менен ғайра тәбийий күшлер арқалы байланысы сәулеленген.

Мәселен: Зардушт-әпсанауий пайғамбар. «Авесто» да Яштлар ямаса Ахурамазданы улығлаушы гимнлер:

Хақыйқатты кимлер тыңласа,

Өлмес олар, шекпегей хазар.

Хаслы ялған шегинер бир ўақыт

Зардушттың яштларын оқыған шет еллик жигит Джонды өлимнен сақлап қалды. Джон өзи хақыйқатты таңлаған кимлердің бири емес пе еди? «Олар өлмес, шекпегей хазар». Дурыс, қандай да бир күш агым жигитти өлимнен сақлап қалды. Болмаса тоғызыншы қабаттан секиргенде, әлбетте... 153-б

«Бир неше күнлер бойына кітаптың тасиринен арыла алмаған жигит бирте-бирте хақыйқатты таңламағанына, ялған сөйлегенине хәм сол жолдан адаспағанына өзін исендирди» 154-б. К.К. «Зардушт» Билим., Нөкис., 2018 («Авесто» ны интернеттен тартып слайдқа салыў керек)

«Мен өз тәғдириме қайыл қаламан» И.Ю.

Жазғы ақшамларда жатып шалқама,

Жулдызларға қарап ойға таламан.

Өз өмириңди ойлағанда бәрхәма,

Мен өз тәғдириме қайыл қаламан.

Бар оның бир жазып атқан дәстаны

Мениң өмиримнен шеберлеп курап

Мен туўылар гезде оны баслады,

Қашан питкерерин билмеймен бирақ

Шадлықтан – арқаўы, ғамнан ериси,

Тоқып атырғандай хәр бир демимди,

Базда йош бергендей илхам периси,
Жазғанлары елжиретер кеуилди.

Мен өз тәғдириме хайран қаламан,
Ол сондай мийирман, соныңдай қатал
Бирде жаз күнindeй күлип қараған,
Бирде қар боранлап қапылтып атыр.

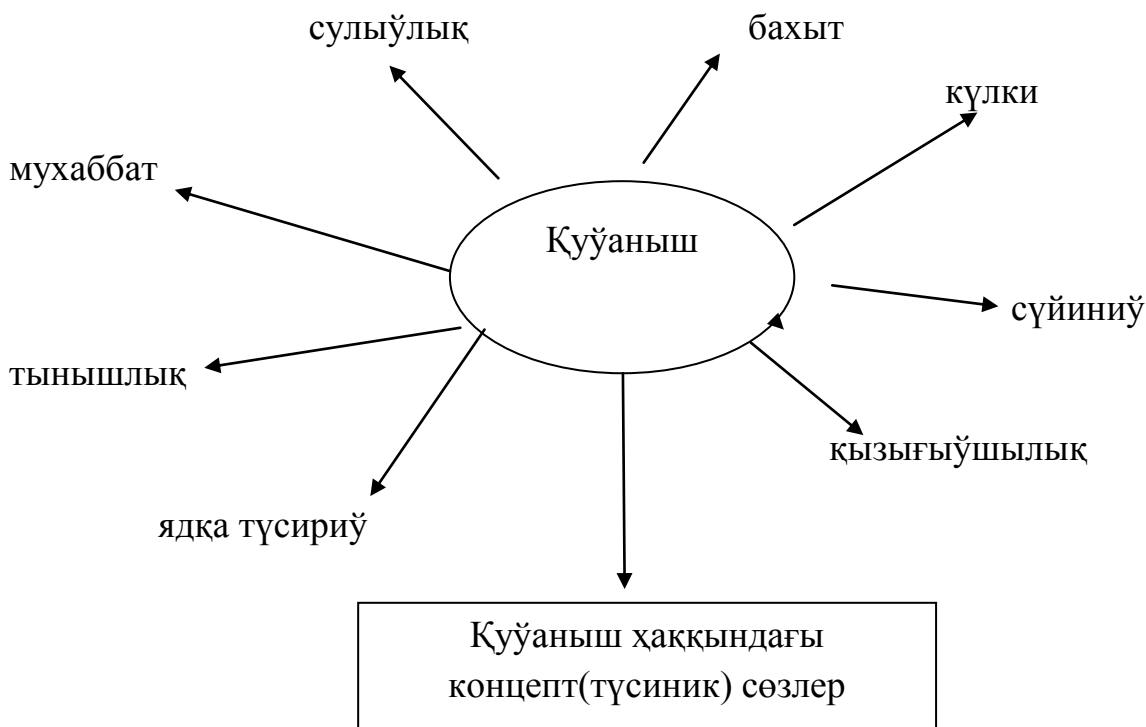
«Аналы жетим -зор» деген уғымды
Бизге нәрестелей несип етти ол
Аш хәм жалаңаяқ балалығымды
Тикешли соқпақлардан айдап өтти ол.
Хәм шығарды жайпауытсыз өткелек,
Қыйын хәм қызықлы жаслық жолына,
“Машақатсыз, аңсат өмир күтпе “ деп
Бир хикметли қәлем берди қолыма.

Жақсы –жаман демей усы жолымнан,
Бизди алып кетер тәғдир көреген
Сол қәлемди түсирместен қолымнан
Сүрине қабына жүрип келемен.

Мифологиялық хәм реалистлик усыллар аркалы адамның аңына яштлардағы
хақыйқатлық, шайыр И.Юсуповтың тәғдир хаққындағы жырлары инсанды
руұхландырыушы тәсирге,мазмунға бай.

Бул еки шығармада да жазыушы хәм шайырдың дүньяның концептуаллығы
берилген.Дүньяны адамзат дүньясын усылай түсинген.Оларды
жәмлеп,қахарманлар тилинен, қахарманлар пикиринен өз ойлары
түсинигинен шебер сәулендирген. Концепт- ийкемге келгиш дузилис.Бул
дөретиушиниң ойланыу процеси менен байланысқан. Ол

ұазыйпасына,жанландырыўына,өзиниң қурамалы бөлиmine байланысып басқа концептлер (түсиниклер) –менен бир системаға келеди.

Әдебий тексттиң концептуаллық анализиниң алгоритми:

- 1) Тексттиң концептуаллық кеңислигин айырыўдағы зәрүрли текст алды қатнасларын айырыў: қашан дүзилди? автордың аты, ол туўралы белгили бир хабар бериўши, эпиграфтың орны (егер болса) ҳ.т.б;
- 2) Тексттиң атының мәнисиниң анализи;
- 3) Текстте сөз шешиминиң жыйындысын анықлаў ушын психоллингвисти-калық эксперимент өткериў;
- 4) Парадигма ҳәм синтагманың гилт сөзлери менен танылған қайталанатуғын сөзлерди анықлаў;
- 5) Сөзлердиң ҳәр қыйлы экспрессивлик дәрежедеги мақсетин анықлаў ушын тексттиң лексикалық қурамын анализлеў;

6) Улыўмалық сондай-ақ гилт сөзлериниң қоланылыўында тийкарғы түсиник мәнисин тасыўшы образлы сөзлер арқалы тексттиң концептосферасын сүүретлеў;

7) Тийкарғы түсиникти (концептти) моделлестириў.

Мысалы: У.Пиржановтың «Қызыл кендирдиң гүллери» повести.

-Оқыўшыны романтикалық өзгешеликке бөлейди.Мухаббат туўралы гүрриңлер болады;

- повесттиң аты бизге тийкарғы түсиниктиң (концептин) ядросы;

- жабайы, тәбийий қызыл гүл символы - «Қызыл кендирдиң гүллери»;

- гилт сөзлер: зорлыққа ушыраған тәғдир, тосаттан ушырасыў, мухаббат сезимлери;

- сюжети: салт-дәстүрге, мухаббатсыз өмирге қарсы шығыў, өз мухаббатын табыўы;

- конфликт:сезимсиз топаслық, салт-сана, өгей ана,адамлардың бийпарўалығы;

Бир неше фразалар: -Не қылып атырсыз?

-Қарама, гүналарымнан пәкленип атырман.

- Қула дүзде суўда суў пери көрдим бе деп едим?

-Кет! Уры, сизлердиң бәриңиз бирдейсиз!

Тек усы тосаттан ушырасыў оқыўшыны концептосфераның түбирине, негизине алып келеди. қаҳарманлардың диалоги арқалы қыз тәғдири трагедиялық аўхалда, пессимистлик руўхта, жан халатта бағдары белгисиз кимсе жигит өз кәсиби-жумысы бойынша изейкешлерди эксковатор менен

казып жүрген, кула далада бир өзиммен деген түсиниктеги адам. Диалогтан соң жигит кызды өз халына таслап, кетеринде «Алдың кеш, мәнзилиңе жете алмасаң бизиң будкаға келерсең, хәзир кула дүздесең, кәўипли» деп өз жөнине кетеди. Илажсыз кыз жигиттиң будкасына барады. Жигит оған миймандослық көрсетеди. Оған будканы берип, өзи азаматлық етип далада жатады. Азанда уйқыдан оянған кыз, әллеқашан жумысына кирисип кеткен жигитти көреді. Ол да ошаққа от жағып шай, аўқат таярлаўға кириседи. Олар бир-бирин түсинеди, сырласады. Буларға дала гүллери гүўа болады. ЗАГС тен өтиўге қалаға келгенде қызыл кендирдиң гүллери көтерип келеді.

9-лекция

Тексттиң кеңислик, ўақыт, хәрекетте уйымласыўы

Жоба:

- 1) Хәрекет ўақыялар
- 2) Әдебий кеңислик
- 3) Әдебий ўақыт. Хронотоп түсиниги

Пайдаланылған әдебиятлар:

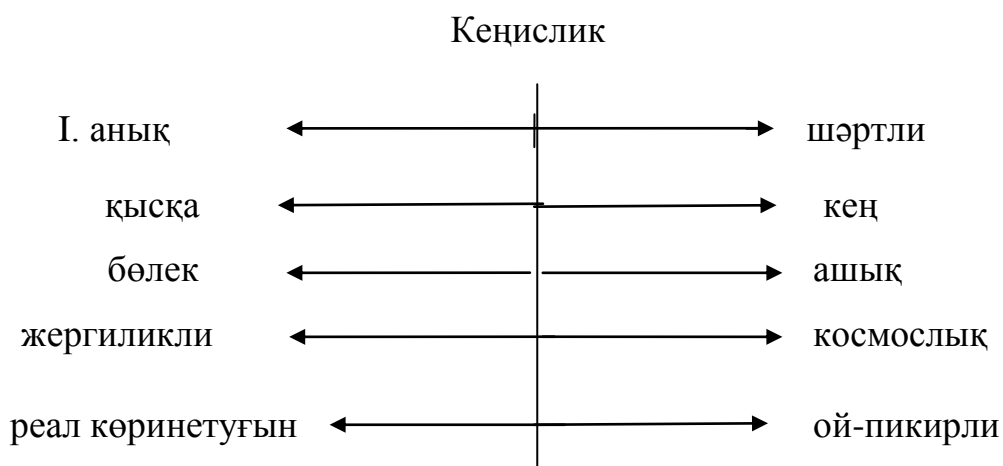
1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздиң бириккен жеринде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеў кураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. Н. «Билим» - 1992.
6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтиң стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.

7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиет теориясын оқытыуда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Әдебий тексттің өзгеше категориясы сыпатында хронотоп тексттің мәни-син хәм көринисин уйымластырыуда автордың концептосферасында әҳми-йетли роль ойнайды кеңислик хәм ўақыт, текстти жүзеге шығарыуда беккем бирликке ийе.Биринши мәртебе термин «хронотоп» математикада қолланылған хәм Энштейн теориясында дәлилленген. М.Бахтин бул терминди әдебиетта кеңислик пенен ўақыттың айырылмайтуғынын көрсетиў ушын қолланылған.Изертлеўши ўақытты кеңисликтің төрт өлшеми менен атаған. Хронотоп- әйемги грек тилинен алынған болып ўақыт, орын, кеңислик дегенди аңлатады.Тексттің кеңислиги-хақыйқатлықты сәўлендириў, кеңисликті улыўмаластырып сүүретлеў. Хронотоп хәм жанрды, хәм адам образын, хәм сюжетти айырып береді.

Әдебий кеңислик- автордың жеке дүнья моделин, оның кеңисликті көз алдына келтириўин билдиреди. Ол хәр қыйлы минез хәм көлемге ийе. Әдебий кеңислик шекленген, персонаждың физикалық мүмкиншиликлери менен шегераланған болыўы мүмкин.

Үйдің шегересы, қала иши, ойпатлық ҳ.т.б.

II. 1. Психологиялық кеңислик – оны жаратқанда қахарманның ишки дүньясына кирип кетиўи. Психологиялық кеңисликтің кординаталары бул сезиў органлары: жүрек, кеўил,көз.

2. Графикалық кеңіслік – анық орын, қала ямаса ауыл аймағы графикалық кеңіслікті билдиреді.

3. Ноқатлық кеңіслік – үй, бөлме, тұрып қалған жері, палата ғ.т.б.

4. Фантастикалық кеңіслік – хақыйқый емес жәнликлер менен ұақыяларға толтырылған.

5. Космослық кеңіслік – адам ушын узақ кеңіслік, адамға ғәрезли емес аспан денелери менен толтырылған. Қуяш, ай, жұлдыз.

6. Қахарманның социаллық кеңіслиги – бул орын, адам өмириниң өтиўи, конкрет хәм абстракт тенденциялар.

Кеңіслік деп- биз оны толтырып тұрған затлар менен баҳалаймыз, ал ұақытты бунда болып атырған ұақыя менен баҳалаймыз.

Ұақыт еки түрли сыпатқа ийе:

1) Цикл ұақты. Цикл ұақты – өзине бир түрли ұақыяның избе-из кетиўи, өмирдиң айланысы адам күндиз жұмыста, кеште үйинде, түнде дем алады ғ.т.б.

Линия ұақты – ұақыядағы хәрекеттиң бир бағытта баратырғанын көрсетеди.

Славян хәм Европа халықларында сондай-ак шығыс халықларында түн хәмме ұақытта өзине тән эмоционаллық, символикалық мәниге ийе. Бул жасырын қәхәрли күшлердиң үстемлигин көрсететуғын ұақыт деп түсинилген.

Мистикалық өзгешелик түн жарпында болған, ал таң атарда қораздың қышқырыўы менен болған. Мистикалық излердиң исениўин классикалық шығармалардан табыўға болады. Мысалы: 1) Әжиниязда «түн ярымында келип оятты бир жанан» - бул илхам периси еди.

2) Ар-намысын сатып, жанларды жағып,

Минбеген ол такаббырлық тахтына,

Хұждан деген киси есигин қағып,

Бастырынып шықпас уйқы ұақтында...?

И.Ю. «Бир бахытлы адам баратыр»

Бурыннан пайда болған хәм эмоционаллық- символикалық мәниге ийе: азан-ояныў ўақты, таза күнниң басланыўы, күн– мийнет ўақты, кеш– дем алыў хәм тынышлық ўақты, түн – уйқылаў ўақты. Жыл мәўсимлери – жер ислери цикли менен байланысқан. Гүз – өнимди жыйнаў ўақты, Бәхәр – туўылыў ўақты, жаз – жумыс ислеў ўақты.

Қәлеген әдебий текст – ҳақыйқый дүньяның материаллық қубылысы хәм соның менен бирге әдебий усыллардың эстетикалық реал өзлестирген дүньяның сүүретлениўин тәмийинлейди.

Интертекст– интертекстти жаратыўдағы тийкарғы усыллар төмендегилер:

- 1) Биринши ҳақыйқый усыл – бул тексттиң биринши дөрелгенинде оқыўшыға ямаса тыңлаўшыға қабыл етиўди туўра мәнисли түрде түсинип, рефлексли түрде жетип барыўы.
- 2) Екинши усыл сөз текстиниң басқа искусство түрине шамалап трансформацияланыўы («Авесто»филологиялық, тарийхый, педагогикалық көзқарасларда усылай үйренилмекте).
- 3) Үшинши лингвосемиотикалық усыл – шақырықтың интертекстте астарлы силтеў арқалы иске асыўы (Г.Есемуратованың «Гөнерген сүренлер» шығармасы).

Интертекстуаллық түрлердиң байланысы

Көпшилик текст аралық өз ара хәрәкет классификациясы француз әдебиятшысы Жерар Женетке тийисли. Изертлеўши текст аарлық өз ара хәрәкет классификациясының бес ағзасын усыныс етеди.

1.	Түрлери	өз ара хәрәкеттиң интертекстуаллық характери
2.	Паратекстуаллық	бир текстте ямаса оннан да көп тексттиң қатнасыўы (цитата, аллюзия, плагиат-автордың жазғанын өзлестириў)
3.	Метатекстуаллық	Текстке түсиндирме хәм текстке критикалық протекстке көрсетпе

4.	Гипертекстуаллық	бир тексттің үстінде екиншісінің пародиялық усылда ермеклеуі, күліуі
5.	Архитекстуаллық	текстлердің, жанрлардың байланысы

10-лекция

Прецедентлик

Жоба:

1. Прецедентли текст
2. Гипертекст хәм гипотекст

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жерінде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.

2. С. Мәтәкупов Лирикалық сезим хәм көркемлеу қураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.

3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.

4. Қозоқбой Йўлдаш, Мухайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.

5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.

6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.

7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебият теориясын оқытыўда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Прецедент текстлерине – кинофильмлерди, спектакль, реклама, қосықлар (хәзирги клипли), анекдотлар – (көп тармақлы жөнелисли юмор-сатиралық) живописьлик сүўретлер, скульптура, музыкалық шығармалар киреди.

Прецедентли текстлердің көринислери:

- 1) Социоумның (жәмийетлик орталықтың саналығы)

2) Миллетлик-прецедентлик текстлер (лингвомәдениятлык, менталитетлик, миллийлик)

Прецедентли текстлер- бул халықтың тарихта раўажланыўының нәтийжеси, әдебиятта ҳәм басқа искусствоның түринде көрсетилгениндей бир топар адамлардың яки жеке адамның санасында белгили бир тарихый фактлердиң беккемлениўи.

Прецедентли текст - адамның белгили бир социал- мәдений топарға, өзиниң миллетине, жасап турған дәўирине тийисли екенин, ҳәм оның тили руўхый мәдениятының көрсеткиши болып табылады.

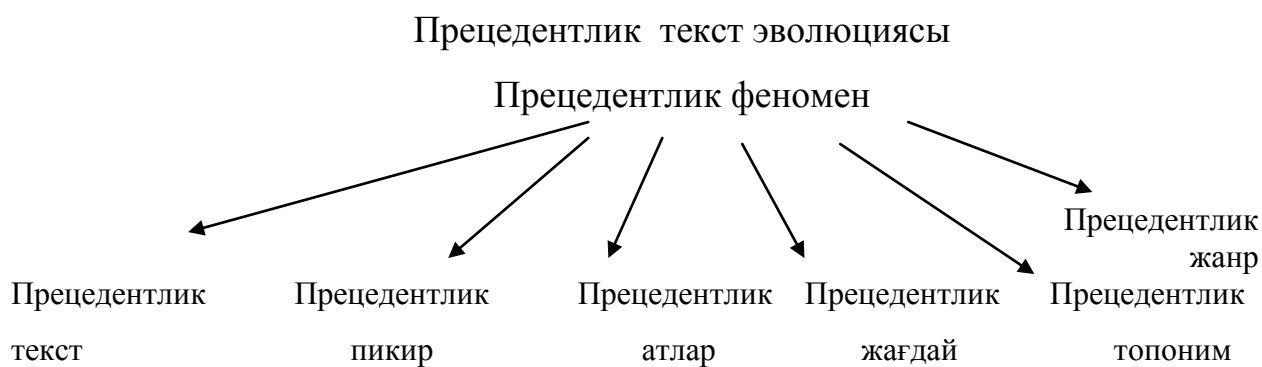
Мәселен: Индеецлердиң қәўимлик топары - өзлериниң орталығындағы жасаў тәризи, мәденияты, дини, салт-дәстүри, дүньяға көз қараслары, илими, билими бар халық. бирақ мылтық ,танка, самолёт, машина усаған техникалар менен қуралланбаған.

Сыртқы тәсирлер: Оларды ўақтынша қорқытып, яки басып алып, социоум-жәмийетлик ақыл киргизиўге урынған кимселер көпшилик.

Нәтийже: Оларды бирден усылай етпеў керек. Өзлериниң раўажланыў, түсиник басқышлары менен барыў керек.

Көплеген текстлер әсирлер даўамында киятырған прецедентлер: Библия, Қуран, Томер, Д анте, Шекспир, Гёте ҳ.т.б. шығармалары халық аўызеки дәретпелери .

Гипертекст- әдебий текст. Дәслепки дәретилген текстти туўры ҳәм дәретиўшилик пенен қайта дәретиў. Бул сөзсиз фольклорлық шығармалардағы вариантлар, Саадийдиң, Низамийдиң, Генжавийдиң, Наўайының дәретиўшилигиндеги өзгешеликлер . Әййемги рим шайыры Герация «Мен өзиме қол жетпейтуғын естелик орнаттым» деген. Бул Оданы Пушкин өзинше раўажландырады.

1) Прецедентлик текстлер – мәдениетті көрсететүғын әбедий шығармалар: 1) Г.Е. «Қызым саған айтаман, келиним сен тыңла», 2) Т.Қ «Қарақалпақ қызы» 3) Әжинияз «Еллерим барды».

2) Прецедентлик пикир – бул белгили бир цитаталар қандай да бир тексттен хәм темадан алынған, тилимизде тез қолланылатуғын фразалар: «Шөжени гүзде сана», «Алып сатардың кепшигидей», «Аш адам урысқак х.т.б.

3) Прецедентлик атлар яғный текстке кең қолланылатуғын адам атлары. Олар тек белгили бир адам ушын қолланылмайды, ал мәдений белги, белгили сыпаттың символы ушын қолланылады: Айдос баба, Ерназар бий, Аллаяр Досназаров, Бердақ, Әжинияз, Күнхожа, Ибрайым, Төлек х.т.б.

4) Прецедентлик жағдай – графикалар, тиллер, әдебият цензурасы, тарийхий цитуациялар.

5) Прецедентлик жанр – ўақытқа, эволюцияға байланыслы жоқ болып кетиў, пайда болыў, жасаў, жанрдың тәбияты, функциясы.

6) Прецедентлик топоним – ўақытқа, дәўирге, тарийхқа байланыслы сүўретленип атырған орталықтың атамалары.

11-лекция

Тема: Тексттің интертекстуаллық элементи

Жоба:

1. Цитата
2. Аллюзиялар
3. Реминисценция

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ. Оразымбетов Поэзия менен сөздің бириккен жерінде. Әмиўдәрья. 2009. №1. 136-140-б.
2. С. Мәтякупов Лирикалық сезим хәм көркемлеў кураллары. Әмиўдәрья. 2011. №5. 84-88-б.
3. З. Бекбергенова Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (1980-2010-жыллар). Н. «Илим». 2016.
4. Қозоқбой Йўлдаш, Муҳайё Йўлдаш Бадий таҳлил асослари. «Камалак». Бишкент. 2016.
5. О Бекбаўлов, Қ. Мәмбетназаров Қарақалпақ дэстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Н. «Билим» - 1992.
6. Б. Юсупова., И. Юсупов шығармаларын тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. Ташкент. «Тафаккур қанаты». 2014.
7. Ж. Сагидуллаева, Ж. Қаниязова Әдебиет теориясын оқытыўда инновациялық технологиялар. Н. «Қарақалпақстан». 2016.

Цитаталар, ушырма сөзлер, аллюзиялар интертекстуаллықтың маркерлери болып табылады. Цитата – протекстте еки ямаса оннан да көп компонентлердің ондағы бир қатар затлардың турған орнын сўўретлеўи арқалы қайта шығарыў. Үлгиден пайдаланыў, өзгертиў арқалы (бетлик алмасықлары - мен, ол, шайырлар ҳ.т.б.)

Цитата келтириўдің мәниси соннан ибарат, оқыўшы оны оқығанда басқа даўыс еситеди хәм бунда цитата тек ғана улыўма символикалық мәниге

ийе болып қалмастан автор текстiнiң мәниси жағынан бай болыуына, ашылыуына тәсир жасайды.

Цитата – басқа текстiң үәкили сыпатында байланыс механизмин де атқарады. Хәр бир шайыр яки жазыушының творчестволық жекелиги соннан ибарат, ол интертекстуалдың сулыу белгилерин таңлап қосыққа қайталанбайтуғын анық цитата, ушырма сөзлер ямаса әдебий образ, тарийхый ат таңлап алады. Солай етип, интертекстуаллық – бул күшли тәсир усылы, ал автордың поэтикалық текстiнiң мәниси байытады. Цитатаны контекстке оқыушы мазмунға байланыстырып түсине алмаса, онда интертекстуаллықтың тәсири нольге алып келеди. Оқыушы авторды түсинбейди, қосықта бар қосымша мәнини таба алмайды, эмоцияға хәм баҳасына кире алмайды.

Аллюзия – француз тилинен алынған сөз болып, астарлы ишарат (белги) дегенди аңлатады.

Текстте бундай элементлердің болыуы, оның басқа текстлер менен байланысын көрсетеди, тарийхый, мәдений, биографиялық фактлерге тийкарланады. «Қарақалпағым» қосығын тарийхшылар «деферамб» деп атады. Аллюзиялар көбинесе сүүретшилик өнеринде сәўлеленеди.

Реминцензия – латынша «еске түсириу». Басқа әдебий тексттен образлы фразаны қайта ислейди. К.Каримовтың «Ағабий» романын мысал етсек болады.

Көркем шығарманың мазмунын таллау

- 1) Белгили бир дәуірдің рухын бойына жәмлгенлиги
- 2) Белгили бир жәмийетлик топардың идеасына бағышланғанлығы
- 3) Мазмуны: а) жәмийетлик турмыс
б) адамлардың өмири
- 4) Пүтин шығарманың бирлиги:

Мазмун хәм форма – булар бир шығарманың дип тәрәпи, тек таллауда шәртли түрде екиге ажыратып қараймыз.

5) Көркем әдбейиятта сүўретлеудің предмети – адам өмиринің ҳар қыйлы қубылыслары тәбият көринислери қала, аўыл турмысы, фантастикалық сүўретлеўлер.

6) Көркем шығарманың баслы ўазыйпасы – адам өмиринің социаллық мәнисин ашып бериў.

7) Көркем шығарманың темасы:

«Ақ кеме» (Ш.А.) - психологизмди ийелеген үмит.

«Ақ кеме» арқалы адам өмиринің социаллық мазмуны ашылады. Бала үмитинің пушқа шығыўы, өзинің набыт болыўы – турғынлық дәўирдеги бир жәмийеттиң тубалаўы, үмитти ақлап, жағысқа кем алмаўы сол дәўирдің характери, сүўретленген ўақыяның тийкарғы мазмунын жүзеге шығаратуғын жазыўшы яки шайырдың ортаға қойған машқаласы.

«Бүлбил уясы» – символикалық образдағы тема.

Қус уясы арқалы шаңарақты салыстырып, тымсаллап сүўретлеў усылы менен шайырдың айтажақ идеясы шебер ашылған.

Көркем әдебияттағы турмысты сүўретлеудің тийкарғы усылы бул - образ. Көркем әдебияттың айырмашығы, бул - көркемлик хәм образлылық.

Үлгиде көрсетилгениндей:

1) И. Юсуповтың «Пәлекли қоспа түнеў» қосығының идея-тематикасын ашып берин.

2) И. Юсуповтың «Қулпытастағы жазыўлар» қосықлар дүркини көркем шығарма сыпатында қандай хызмет атқарып тур.

3) К. Смамутовтың «Сизлерге айтып кетежақпан» романындағы нақыл-мақаллардың автордың идеясын ашып бериўдеги хызметлерин түсиндириң.

4) М. Низановтың «Ақшагүл» шығармасындағы хәзирги дәўир ўақыяларын сўўретлеўдеги автордың тийкарғы позициясы не? (қысқа түсиндирме).

Орхон-Енисей жазыўларының тематикалық өзгешеликлери Жумыстың мақсети: VI әсирге тийисли жазба естеликлеринен болған Орхон-Енисей жазыўларының үйрениў, изертлеў барысы ҳаққында мағлыўматқа ийе болыў хәм әмелий тапсырмаларда Орхон-Енисей жазыўларының тематикалық өзгешеликлерин талқылап үйрениў.

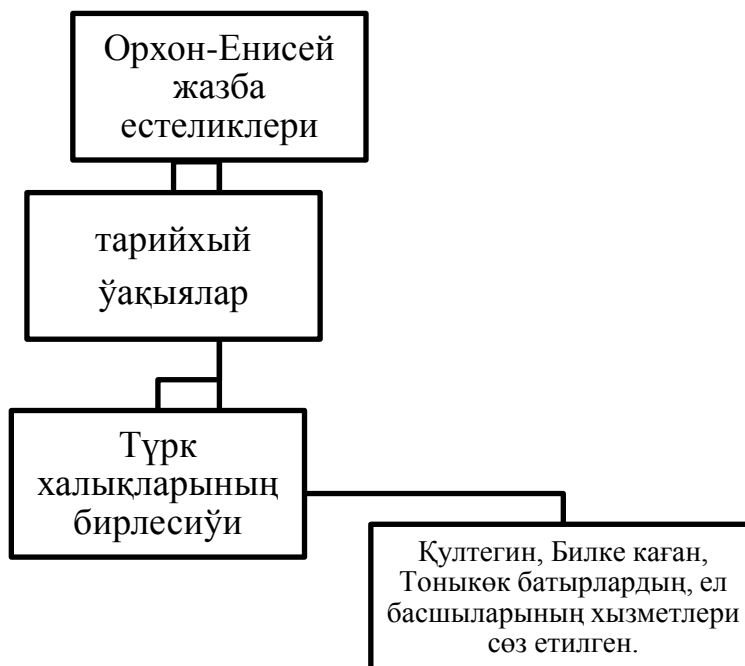
Жобасы:

1. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң табылыўы.
2. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң изертлениў тарийхы.
3. Орхон-Енисей жазыўларының идеялық мазмуны.
4. Киши жазыўда сөз етилген мәселелерди талқылаў.
5. Үлкен жазыўдағы сюжетлик өзгешеликлер.
6. Тонькөк жазыўының өзгешеликлери.

Таяниш түсиниклери:

Орхон-Енисей жазба естеликлериниң табылыўы, изертлениў мәселелери. Киши жазыў, Үлкен жазыў, Тонькөк жазыўларының сөз етилген мәселелерди салыстырмалы түрде талқылаў.

Визуал материаллар

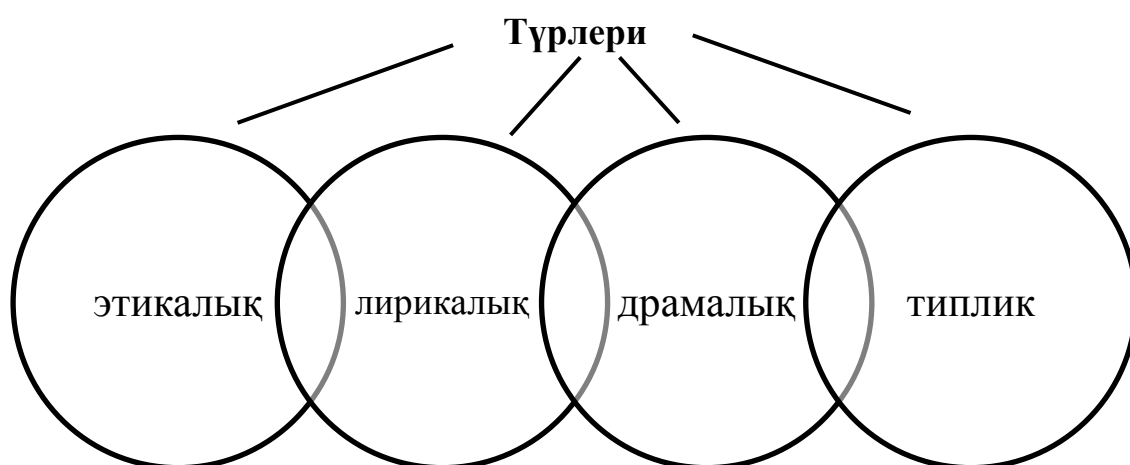

К. Каримовтың «Уллы дашт бөрилери» тарийхый романындағы тарийхый шахслардың Орхон-Енисей жазба естеликлердеги мазмун менен бирлигин талқылаң

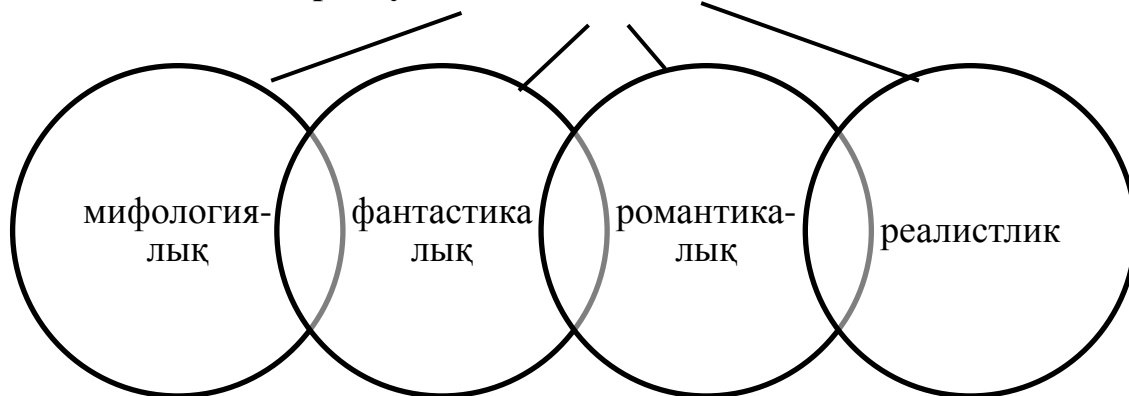
- 1) Романда тасқа сүүрет салыу хэм жазыу идеясының пайда болыуы ким тәрөпинен әмелге асырылады?
- 2) Романда қурбанлық етиу сюжетиниң сәулендирилиуи нени аңлатады?
- 3) Романның атамасы «Уллы дашт бөрилери» – түсиниклер бериң
- 4) Шығармадан архаизм, историзм сөзлерди табың хэм қолланылыуи орасин түсиндириң?
- 5) Романның тарийхты сәулендириуи хэм оған қатқнасы, жазыушы фантазиясы?

Коркем образды эстетикалық таллау.

1) Эстетикалық көз-қарасларды:

Дөретиўшилик методқа байланыслы:

3) Характер өзгешелиги бойынша:

Сатиралық

трагедиялық

юморлық

4) Предметлик дәрежеси (көлеми) бойынша:

1) Детал образлар – портрет;

2) Ыақыялар образы – пейзаж;

3) Характер хәм шараят раўажланыўы арқалы портрет, пейзажлар биригип;

4) Дүнья хәм тәгдирди сәўлелендиреди.

Көркем шығарма композициясы. Сүўретленген көркем дүнья. Көркем шығарманың дүзилиси, олардың жайласыў тәртиби тосаттан болмайды. Буларда ўазыйпа арқалы, функционаллық өзгешеликке ийе болады. Көркем шығарманың дүзилиси тәртиби оның ўазыйпасында ең зәрүр жумыс өз алдына бөлеклерден ибарат болып пүтинниң бабы яки бөлимлерин услап турады. Пухта ойланып дүзилген композициясыз толық пүтин көркем шығарма жаратыў қыйын.

Көркем шығарманың композициясын таллау

1) Текст құрылысы бойынша:

а) баптар

б) бөлімлер

в) тийкарғы хәм қаптал құрылысы (эпиграф, пролог, эпилог, хат, күнделик).

2) Көркем сөйлеу формасы бойынша:

а) гүрриң етиу

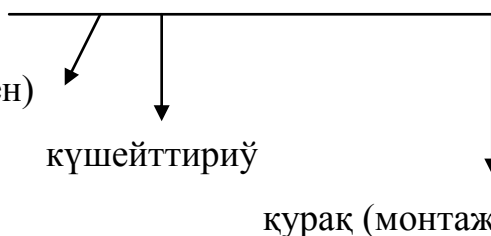
б) сүүретлеу

в) диалог, монолог, автор сөзи, персонаж, басқа шахслар арқалы көриу.

Шығарманың баптарға бөлиниуи хәмме уақыт жәрдемши мазмунға ийе болып, оқыуға қолайлылық туудырады. Хәм шығарманың композициялық құрылысының құрамалырақ қатламларына бойсындырылған болады. Композицияны анализ етиуде эпиграф хәм белгили бир мәни аңлатады, гейде шығарманың баслы мазмунын аңлатады базы да шығарманың тийкарғы машқаласын көрсетип турады.

Композициялық усыллар:

тәкирарлау (поэзияда рефрен)

Композиция – автордың идеясын ашып бериуши, шығарманың, уақыя құрылысының бир-бири менен органикалық байланысы. Автордың шеберлигин шығарма композициясының құрылыуында да сезиу мүмкин.

Композициялық шеберлилик – бул шығармадағы барлық бөлеклерди бир жерге жәмлеу барлығын бир нәрсеге – тийкарғы идеяға бойсындырыу.

Т. Қайыпбергеновтың «О дүньядағы атама хатлар» эссесиниң жанрлық өзгешелиги хәм композициясы

Жұмыстың мақсети: Қарақалпақ әдебиятында, соның ишінде эссе жанрының хызметі, өзгешелигі хәм қурылысын таллаў. «О дүньядағы атама хатлар» эссесиниң көркем текстин анализлеў.

Жобасы:

1) Қарақалпақ әдеиятында эссе жанрының пайда болыўы хәм изертлениўи.

2) «О дүньядағы атама хатлар» эссесиниң жанрлық қәсийетлери.

3) О дүньядағы атама хатлар эссесиниң көркем эстетикалық тәсири

3) «О дүньядағы атама хатлар» эссесиниң көтерип шыққан машқалалары, шақырықлары.

Таяныш түсиниклер:

Т. Қайыпбергеновтың дәретиўшилигин изертлеген илимий мағлыўматлар. Эссе жанрының қарақалпақ әдебиятында раўажланыў басқышлары.

Визуал материаллар

«О дүньядағы атама хатлар» эссеси

«О дүнья атама хатлар» эссестниң қурылысы

Илимий мағлыўматлар

тарийхий қаҳарманлар образы менен сәўлелендириў
халық әпсаналары, аңызлар терминлер, әпсаналар

Қадағалаў ушын сораўлар:

- 1) Жазыўшы не ушын эсседе илимий мағлыўматларды көп пайдаланыў?
- 2) Жазыўшы не ушын эсседе халық аўызеки дәретпелеринен пайдаланды?
- 3) Шығармада репрессия, тотолитар дәўирин сүүретлейтуғын әңгимилерди не менен байланыстырады?
- 4) Шығармада монологлар қандай хызмет атқарып тур?
- 5) Эстетикалық қәсийетлери тийкарында образлар қандай түрлерге бөлинеди?

Әдебий ағымлар хәм жөнелислер:

1) Сентиментализм – Бул ағымның пайда болыўы Франциядағы феодализм аболютизмнің беккемлениўи менен тығыз байланыслы. XVII-XVIII әсирлерде Францияда орайласқан қүдиретли мәмлекет дүзиў тенденциясы менен байланыслы. Ағымның ўәкиллери антик грек-рим әдебиятының хәм көркем өнериниң ең жақсы идеяларын өзлестирди, классикалық шығармаларын көркемлик жақтан басшылыққа алды. Усы қәсийетлерине бола жаңа әбедий ағым атамасы пайда болды.

2) Натурализм – латынша «natura» деген сөзден келип шығып турмыста сәўлелендириўде идеялық эстетикалық пикир жүклемей дегенди аңлатады. XIX әсирдиң ақырында Францияда пайда болған хәм XX әсирдиң басында Европа, Россия еллеринде пайда болған филосифиялық, әдебий-эстетикалық ағым. Реализди бийкарлаўға хәрекет етеди.

3) Классицизм - бул ағым латынша сөз «natura» – бизиңше тәбият, тәбийғый мәнисинде. XIX әсирдиң екинши ярымынан баслап бир ағым сыпатында көбирек көркем прозаның раўажланыўында пайда болған. Турмыста болған нәрселердиң барлығын сүүретлеў.

4) Символизм – Бул ағымның сүүретлеў усылының баслы елгилери субъективизм, мистика, индивидуализм. Романтикалық сүүретлеўге де жақын. XX әсирдиң басында Европа хәм Россияда пайда болған.

5) Сюрреализм – сөзлик мәниси бойынша «мәниссиз», «түсиниксиз» деген мәнислерди аңлататуғын әдебий ағым.

6) Модернизм – Инсанның ақыл-парасатын, сезим-туйғыларын биринши орында сәўлелендириўши әдебий ағым. XVIII әсирде Европа әдебиятында пайда болып Англия хәм Францияда күшли раўажланған.

7) Экзистенциализм – французша жоқары реализм деген мәнисти аңлатады. Турмыс ўақыяларын, қубылыслардың мазмунын, ишки дүньясын курамалы формаларда, күтилмеген образларда автоматласқан түрде сүүретлеўге урынады.

8) Абсурд – сөзлик мәниси бойынша «тиришилик етиў» , «тиришилик түри» деген мазмунды билдиреди, модернизм ағымының бир түри.

9) Футунизм – өтмиши көркем өнериниң дәстүрий формаларына хәм эстетикасына сынап-минеп қараў руўхындағы әдебий ағым.

10) Акмеизм – заманагойликти өтмиш мәдениятының тәжирийбелеринде көретуғын, хәзиргини бурынғыға жайластырыўда дурыс деп есаплайтуғын әдебий ағым.

11) Постмодернизм – шығармалар көбинше қолай келген сөз ойынынан пайдаланыў, тек сол жердеги жағдай ушын бир мәртебеге ғана қолайлы келген, көркемлик сыпат пайда қылыўға яғный бир мәртелик текст жаратыўға қаратылған.

12) Интерпретация – шығарманы анализ қылыўдың усылы сыпатында әйдемги дәуирден берли қолланылып келеди. Бунда интерпретор шығарманы талқылаўшы бәркулла көркем шығармаға аксиологик позициясы бойынша

жантасады, яғный бақалайды. Әмелиятта немец алымлары Ф. Шлейермахер, шәкирти В. Дилтей, рус алымлапы С. Аверинцев, М. Бахтинлердиң шығарма интерпретация қылынғанда тексттиң тийкарғы мазмунын анықлаў ҳәм оннан узақласып кетпеў, оннан келип шығатуғын социаллық, руўхый мазмунға итибар бериледи. Ҳәм автордың айтпақшы болған тийкарғы пикирин анықлаў ўазыйпасы турады.

13) Ҳерменевтика - атамасы «hermeneuo – шарқлайман», «түсинтиремен», «талқылайман» мәнилерин аңлататуғын юнонша сөзден алынған. Бул атаманың келип шығыўын юнон мифологиясында Зевстың улы, кудайлардың айтқанларын адамларға жеткерип турыўшы мифологиялық қаҳарман Ҳерместиң аты менен байланыслы. Ҳерменевтика - улыўмалықта «Инжил»диң пүткил текстин түсиндириў қағыйдаларын үйрениў менен шуғылланады. Тарийхый – мәдений, илахый шарқлаўды өз ишине алады. Арнаўлы ҳерменевтика – рәўият, тымсал, аңыз сыяқлы конкрет жанрларды изертлеўде қолланылатуғын қағыйдаларды үйренеди.